

כ. מחבר הפירוש לדברי הימים

א' אפטוביצר הסב את תשומת לבנו במאמרו, שהופיע ברבעון זה¹, לטקסט מעניין ביותר שבספר "שבע שמות" המביא קטע מפירוש דברי הימים המיוחס בטעות לרש"י (לדהי"ב יג ב) בשם "הרשב"א בפירושו לדברי הימים"². עובדא זו הניעה אותי לבדוק מחדש את הפירוש הנדון, ואני חושב שהצלחתי לפתור את הבעיה באופן משביע רצון. אבל לפני שאציע את הפתרון הזה, חושבני שנחוץ לעבור עוד פעם³ על כל הנתונים שהפירוש בעצמו מגיש לנו. חוץ מפירושי רש"י⁴ ור' יוסף קרא⁵, ופירוש אחד המובא בשם ר' מנחם בן חלבו (דהי"ב, כ' ו'), הלקוח כנראה מפירושו של ר"י קרא, מצטט המחבר פירושים, ששמע מפי החכמים הבאים:

1. — ר' אלעזר בן משולם (מפי, אמר לי, פתר לי; דהי"א, ד' לא; טז לה; דהי"ב ג ד; יג ב; כז ב⁶; לה יח; לוי"ב⁷). אלעזר בן משולם זה הוא רבו של הפרשן שלנו; זה יוצא מכ"י מינכן מס'⁸5, לדהי"א ט כ, שם באו אחרי פירוש, שממנו נשארה בטקסט שלנו רק התחלתו, המלים הבאות: "כך פי' מורי בשם רבו רבי אלעזר בן רבינו משלם וכך אמר לו רבינו שלמה בר יצחק מן מונטייל בשם חמיו ר' לוי שאמר בשם ה"מ אחיו ר' משה הדרשן וכך אמר לו ר' יוסף ב"ר

1. REJ, חנ"ה (1908), עמ' 84 ואילך.
2. שבע שמות, אצל גינצבורג, Massora Compl., עמ' 194, טור 2: "וכן כתב ה'שבא בפירושו לספר דברי הימים על מיכיהו בת אוריאל וזה לשונו: והמסרת הוזה חקח בידך בשם רבינו אלעזר וכן אמר לי בשם אביו וכן מצאתי בפירוש אביו בכל מקום שמוסיף ויו... בן י"ו שנה עכ"ל" (כמו בפירוש שלנו, בת"ג קטנים).
3. השוה צונץ, רש"י, עמ' 5 — 344; יוסף ווייסה, בכרם חמד, ח"ה, עמ' 234 — 243.
4. השוה ווייסה, שם, עמ' 243.
5. דהי"ב ג, טו; ה, ח; כ"ה, כז; כה, כד (השוה ווייסה, עמ' 241). בכ"י מינכן מס' 5, דהי"א יח, יז מובא בשם "ר' יוסי", ואמנם נמצא בפירושו של ר"י קרא, עי' גיגר פרשנדא, עמ' 28 — 29, ואוצר נחמד, ח"ד, עמ' 45: גם הציטט מדהי"ב ה ח נמצא אצל קרא, עי' פרשנדא, עמ' 27; אוצר נחמד, שם. השוה Revue שם, עמ' 230.
6. ר' יוסף הובא עוד בכ"י מינכן בדהי"א יב לב (האם הוא הפירוש שלנו?) עי' פרשנדא, עמ' 25, ובדהי"א כט כא, עי' XIV H.B., עמ' 130. — מה שנאמר בפירוש שלנו לבראשית לא לג, נמצא ברשב"ם, שם.
7. צ"ל: "בר משלם" במקום "בר משה"; עי' ווייסה, עמ' 240. השוה דהי"ב לו יב.
8. לפי ברלינר Magazin, ח"א, עמ' 57, נמצא בדפ' נאפולי רמ"ו פירוש ארוך לדהי"א טז לה, שממנו נשרדה רק החתימה: מפ' ר' אלעזר בר משלם ו"ל. לאותו אלעזר רומז כנראה הפרשן שלנו בדהי"ב ג טז ("ור' אלעזר פי'"), וט' יא ("ור' אלעזר וצ"ל פי'").
8. הפירוש לדהי"י הועתק שם רק עד דהי"א כט כא, עי' XIV H.B., עמ' 130.

שמעון⁹. היות שמצד אחד ר' אלעזר בן משולם ור' שלמה מן מונטייל (עי' להלן, עמ' 280) היו בקשר אישי עם המחבר שלנו, ושמצד שני סופרו של כ"י מינכן לא היה מעתיק במובן הצר של המלה, אלא עורך שלא היסס להזכיר שמו של רש"י בפירוש של זה האחרון¹⁰, מותר לטעון בוודאות — דבר שיוכח אחר כך ממקום אחר — ש"מורי" בכתב-היד צריך להיות מכון לפרשן שלנו, ושר' אלעזר בן משולם, המובא על ידו כל כך הרבה פעמים, הוא רבו, כמו שכבר שיער צונץ¹¹.

2. — ר' קלונימוס בן יהודה, דודו או אחי אמו (דה"ב, ד ז¹²: כן פי' לי אחי אמי דודי ר' קלונימוס ב"ר יהודה זצ"ל, שם יז: כן פי' לי דודי ז"ל¹³).

3. — ר' נתן (דהי"ב, ה ח: כך פי' ל¹⁴).
שלשת החכמים האלה מובאים בלי הזכרת מקום מגוריהם, ואפשר להסיק מזה, שהם היו מאותו איזור, שבו חי המחבר.

ואלו מוזכרים בציון מקום מגוריהם:

1. — אליעזר בן מאיר בן יצחק מאורלינש (דהי"א כט יא: פי' ל¹⁵), הוא נכדו של יצחק בן מנחם מאורלינש¹⁶, בנו של הפייטן ר' מאיר בן יצחק, בן דורו של רש"י¹⁷.

9. הובא ע"י ברלינר, מונטסשריפט, XII, עמ' 396; שטיינשניידר, XIV H.B., עמ' 130; Magazin, 1886, עמ' 239 (השוה אפסוביצר, עמ' 89, הע' 7); הציטט השלם הובא ע"י א' אפשטיין, משה הדרושן, עמ' 33 — 34. הוא מתחיל כך: "פנחס בן אלעזר הוא פנחס בן אלעזר הכהן ונענש על מעשה יפתח וכו' (בראשית רבא פרשה ס') וכל האומר..." השוה פירושנו, שם.

10. שטיינשניידר, שם, עמ' 128. אמנם שיטה זו של תלמיד מעתיק היתה מקובלת בתקופה ההיא. כיוצא בזה תלמידו של ר' פרץ שהעתיק את הסמ"ק עם הגהות רבו, מזכיר את שם רבו הרבה פעמים בהגהות: עוד אומר מורי הרפ"ש..., ואומר הרפ"ש (ס' ר"ד), ואמר מהר"ף (ס' רכב), וכו'. וכן ב"סדר הגט" של רבו, שהעתיקו מלה במלה (ס' קפד: משיטת מורי רבי פרץ שיחי') הוא כותב: "ונראה למורי ה"ר פרץ שיש למנוע מלכתוב גט...", במקום: "אך יש למנוע", כמו שמביא בשם ר' פרץ, מרדכי גיטין, ס' תנ"ד. תלמיד מעתיק אחר טפל באותו אופן בהגהותיו של ר' פרץ ל"תשבץ" (ס' קיא, רא, שו, תנו) וכו'.

11. Literaturgeschichte, עמ' 178; השוה גרוס, Gallia, עמ' 416. אפסוביצר, שם עמ' 90, משער, שהושמט שמו של אחד המעתיקים, שהיה לדעתו מורו של המחבר (הוא מסתמך על נזיר נוב: "כל שמעתא", אבל אינו מתאים לקטע שלנו, שבו נזכרים שני אנשים: "מורי" ו"ר' אלעזר", ואין איש ביניהם). בדוחק היה אפשר לומר כן, אילו היה כתוב "מפיי". אבל נאמר כמה פעמים: פתר לי, אמר לי (עי' לעיל). וזה דוחק פירוש מסוג זה.

12. לפי ד"ו רע"ח, ד"ח לי' "לי", ואילו "אחי אמי" לי' בד"ו.

13. בדפו' נאפולי רמ"ו הנוסח "מפי ר' קלונימוס" במקום "כן פי' לי דודי ז"ל", והפי' בשם ר' קלונימוס חסר בפסוק ד' (ברלינר, Magazin ח"א, עמ' 57, עי' להלן הע' 15). חלוף זה וכן זו שבדהי"א כט יא: "כך מצאתי בירושלמי דחגיגה וכן פירש ר' אלעזר בר מאיר". וזו שבדהי"א ד לא: "וכן פירש ר'..." (בלי "לי") ושנייהם אחרים (עי' ברלינר, שם) מוכיחים שדפוס נאפולי אינו יכול להיחשב לנוסח מקורי של הפירוש, אלא נוסח מעובד.

14. ע"פ ד"ו: כך פי' לי ר' נתן ורבותי' פי'.

15. כנוס' ד"ו, בדפו' בול ד"ח: "כך פי' לי ר' אליעזר בר מאיר בר יצחק מאורלינש וכן בחגיגת ירושלמי" ("כמדומה לי" בד"ו); דפו' נאפולי: "כך מצאתי בירושלמי דחגיגה וכן פירש ר' אלעזר בר מאיר" (בלי "לי"). עי' לעיל בהע' 13. מצד שני יש בד"נ בדהי"ב ב יג הערה זו: מפי ר' אלעזר בר מאיר (עי' להלן).

16. צונץ, כרם חמד, ח"ה, עמ' 241. השוה Magazin, ח"א, 77 — 79.

17. ראה Magazin, א', 77 — 78; אפשטיין, Magazin, 1887, עמ' 12 "החוקר", א', 29 — 30. השוה דברי רש"י בשבלי הלקט ס' רצ: "וכשבאתי משם ושמעתי מפי אותו צדיק ר' מאיר בר יצחק זצ"ל שמשדרין הנהגתי אף אני במקומי כן". ר' מאיר זה אינו יכול להיות ר' מאיר, החזן של וורמייזא, מפני שהוא היה בקשר אתו אחרי שובו מוורמייזא ("וכשבאתי משם"), ברור אפוא, שהוא ר' מאיר מאורלינש.

2. — ר' יצחק בן שמואל מנרבונא (אמר לי, מפי; דהיי"א, ט' מ'; יח ג, יח ה¹⁸; דהיי"ב כד יד). ר' יצחק בן שמואל חותם על תשובה יחד עם ר' משולם בן נתן מנרבונא¹⁹, בן זמנו הידוע של רבינו תם. המחבר מספר בקטע אחר (דהיי"א כ ב) על מה ששמע בנרבונא; הוא שהה איפוא זמן מה בעיר הזאת.

3. — ר' שלמה ממונטייל (דהיי"א ד לא: מפי; דהיי"ב ב יג: פי' לי²⁰). לפי כ"י מינכן הוא היה בנו של ר' יצחק, חתנו של ר' לוי, אחיו של ר' משה הדרשן; לפי הדפוסים שלנו היה בן אחות²¹ של משה הדרשן, בנו(?)²² של ר' לוי, אחיו של ר' משה הדרשן.

המחבר היה גרמני. זה יוצא: א. מן המלים הגרמניות, שאנו מוצאים בפירוש, במספר גדול פחות או יותר²³, על יד המלים הצרפתיות; שיטה זו אופינית לחכמי אשכנז שבארצות הרינוס²⁴. אצל הצרפתים היא מופיעה, לפי עדויות מהימנות למדי, רק בכתבי אלה שגרו הרבה

18. בדהיי"א ט' מ' נוס' ד': "אמר לי רבי יצחק בר שמואל דנרבונא", וכן שם יח ה: "גם זה אמר לי רבי יצחק בר' שמואל בן נרבונא (= בנרבונא?)". במקום "גם זו אמר ר' יצחק" שבדפוסים המאוחרים. לעומת זאת חסר בד"ו בפסוק ג: "מפי ר' יצחק בר' שמואל בנרבונא שמעתי כן"; אבל זו כנראה טעות סופר, ו"גם זה" שבפסוק ה' מוכיח.

19. גרוס, Gallia, עמ' 411.

20. דהיי"א ד לא: "מפי ר' אלעזר בר משלם ז"ל וכן פי' ר' שלמה ב"ר לוי אחי ר' משה הדרשן". ד': "וכן פי' לי... הדרשן מן מונטייל", וכן בד' נאפולי: "וכן פי' ר' משולם (במקום "שלמה") בר לוי אחי ר' משה הדרשן ממונטייל" (ברלינר, שם). דהיי"ב ב יג — בד"ח: "כך שמעתי מפי רבינו שלמה בר לוי ממנטיילא בן אחותו של ר' משה הדרשן", בד"ו רק: "כן שמעתי מפי רבינו שלמה ממונטייל", והשאר חסר (השוה אפטוביצר, עמ' 92). בדפוס נאפולי אין פירושו זה של ר' שלמה, ובמקומו יש פירוש אחר בשם ר' אליעזר מאורלינש (עי' לעיל, עמ' 179).

21. עי' הע' 20. פרט זה אינו סותר את נוסח כ"י מינכן. כי יתכן שר' שלמה נשא את בת דודו ר' לוי, וכן הוא בן אחיו וחתנו. בכל זאת יש למחוק את המלים "בר לוי" בדהיי"ב ב יג, שאינם בד"ו. השוה הערה 22.

22. לפי דעתי יש לפתור את "ב"ר לוי" (דהיי"א ד לא) — בשם ר' לוי ע"פ נוסח כ"י מינכן. מ' גרוס מבדיל בין שלמה בן לוי ובין שלמה בן יצחק (Gallia, עמ' 320), אבל דעה זו אינה נראית בעיני. רק כ"י מ לקטע זה יכול להאיר נקודה זו.

23. השוה אפטוביצר, שם, עמ' 85 — 89. יש להניח, שהמלים הבאות הן מקוריות (א) גברודיר (דהיי"א ו כט), כמוכח מן המשפט "דוגמת שנאמר בלשון אשכנז" (וכן הנוסח גם בד"ו). (ב) "די שארא (ד' באול ואמשרדם) דורך ברכין" (שם יא יח). (ג) שטוטא (דהיי"ב א טז). (ד) שפנגש (שם לד יא — ד"ו, במקום "שפנגין"). שתיים האחרונות מפני הכתיב שלהן, האל"ף הנחה והשי"ן של רבים — תופעות רגילות מאד אצל סופרים מארצות הרינוס בתקופה זו. שיי"ן זו של רבים לא נמצאת אצל סופרים מאחרים יותר. (עי' גידמן Erziehungswesen, ח"א, עמ' 278, 279). נראה, שגם המלים הבאות הן מקוריות: (ה) ברודיר שף (דהיי"א ט"ו ט'). (ו) אנטורפין (דהיי"ב ג ד). (ז) ברימן (שם יא יא) = Pfrimen (עי' אפטוביצר, שם, עמ' 88, הע' 6). (ח) גולפט (דהיי"ב טו י — דפו' בול ואמשרדם). מספרן הקטן של מלים גרמניות אין בו כדי להוכיח שהפירוש הוא צרפתי, שהרי ב"ספר התרומה" של ר' ברוך מרגנשבורג אין אף מלה גרמנית אחת. ובס' "רוקח" של ר' אליעזר מוורמייזה יש רק שלש מלים גרמניות (דורכשלק, מירתך; סי' קו: הולדר — סמבוק) לעומת שש עשרה מלים צרפתיות (השוה גידמן, שם, עמ' 274). וב"אבן העזר" של ר' אליעזר בן נתן ממגנצה יש שמונה עשרה מלים גרמניות כנגד חמשים מלים צרפתיות (בין המלים הגרמניות אני מונה גם אחדות הנקראות "לעז". למשל סי' שכא: וונטלוש — גרמנית עילית תיכונית Wantlūs = פשפש; סי' שכו: רונצש — גרמנית עילית תיכונית Runze; סי' שנו: קרנץ, רייף Kranz, ובגרמנית עילית תיכונית Reif — עיגול. המלים הגרמניות הן אפוא בכל מקום במיעוט. השוה Wellesz ב' LVI, Revue, עמ' 230 — 231.

24. עי' גידמן שם, עמ' 275 — 280, והשוה ההערה הקודמת.

זמן בגלילות הרינוס ולמדו שם, כרש"י ור' יוסף קרא²⁵, ב. ממה שאומר המחבר לדהי"ב לה כה: "דוגמא שאנו מזכירים קינות בט' באב על ההרוגים בגזירת המאורעות בימינו"²⁶, כי היה באמת נוהג לקרוא קינות בתשעה באב לזכר ההרוגים על קידוש השם (במסע הצלב בגזירות תתנ"ו) בארצות הרינוס; וכך אומר גם קלונימוס בן יהודה, דודו של המחבר שלנו, בקינה שלו "מי יתן ראשי מים": "וכי אין להוסיף מועד שבר ותבערה, ואין להקדים זולתי לאחרה / תחת כן היום ליתני אעוררה". לעומת זאת, בצרפת בוודאי לא היו אומרים מהקינות האלה בתשעה באב כפי שמוכיח חסרון קינה מסוג זה שחברה ע"י צרפתי.

למחבר יש ידע רחב בענייני החיים והמדינה²⁷; כנראה הוא נסע הרבה²⁸:

ואשר לשיטתו, מוצאים אנו בתוך הפירוש, בצד פירושים רציונליים ובקורתיים²⁹, המון פירושים על דרך גימטריה³⁰ ונוטריקון³¹, ועל סמך כתיב מלא³² וחסר³³, והרבה פירושים

25. ר' יוסף קרא למד בוורמייזא, עי' אפשטיין "החוקר", ח"א עמ' 29. והשוה Magazin, 1887, עמ' 17. — בנוגע לר' מנחם בן חלבו לעומת זאת קשה להוכיח (בניגוד לדעתו של פוננסקי), שהשתמש במלים גרמניות. פירושו למלכים א' ז ט נשמר רק בפירוש רש"י שם. והפירוש "וקורין לו בלשונינו ציליד ובלשון אשכנז גהימלט" בא כנראה מרש"י. וכן פירושו לשמואל א' יג כא לקוח מפירושו של ר' יוסף קרא, והמלה הגרמנית יכולה להיות משלו. נשארה רק מלה אחת ויחידה ביחזקאל כז יא: "וקורין אותו טוכרש". אבל אין הוכחה, שפירושו של ר' מנחם ליחזקאל נסדרו ע"י ר' מנחם בעצמו, ובנוגע לקטע הנדון הוא זהה מלה במלה לפירושו של ר' יוסף לקטע זה. וכן המלים "כן אמר לי ר' יצחק בר שמואל" בדהי"ב כד יב מתייחס כנראה לפירוש המזהה את "עלות" עם "עלי" (משלי כז כב). ואילו המלים "שמושייל בלשון אשכנז" הן מדברי המחבר (בניגוד לדעתו של אפסוביצר, עמ' 85; השוה עמ' 86 הע' 4, ועי' להלן). ואמנם נמצא בד"ו: פישון (פילון) בלעז (pilon), עלי.

26. דפוס ויניציא.

27. דהי"ב כג יג: "ועוד היום מנהגם כשהגוים מוועדים יחד עומד המלך או הדוכס במקום גבוה כדי שיוכלו לראותו לשמוע את דבריו". דהי"א טו כז (ד"ו דפו' באזל — כאן ובדהי"ב יג ט): "וראיה להבדיל בין טמא לטהור (ביטוי רגיל בספרות הקבלה — השוה IX, H.B. (1869), עמ' 134, ושם עמ' VIII) כן מנהג מלכים ושרים של גוים שאוכלים עם גלחים כחוקם לובשים לבושים של גלחים", דהי"א כ' ב': "ושמעתי בנרבונא כי מנהג בארץ ישמעאל שתולין כתר של מלך...". ידיעות בקשר לצבא ולמלחמה: דהי"ב יח לא (השוה דהי"א יט ט); דהי"א יא ב (אבל "ואני ראיתי כן הרבה" חסר בד"ו); דהי"ב לו יז. השוה ההערה הבאה.

28. כך מסתבר מתוך דהי"א טז כא: "ומנהג להזיק לעוברי דרכים וכשבאין למלון מוצאין (ד"ו: מוציאים) עליהם עלילות"; דהי"א ה ח: "כי כן מנהג הגוים עד היום לקרות תועבותיהם בשם עיירותיהם". הוא מתייחס לשמות הרבה של ערים המתחילים ב־Saint (= הקדוש). השוה Revue, LVI, עמ' 228 — 229.

29. עי' ווייסה, שם, עמ' 287, הערה; גייגר, אוצר נחמד, ח"ד, עמ' 45 — 46 ולהלן.

30. דהי"א ג יא, טז י'.

31. דהי"ב לד ו, ד ז — בשם דודו ר' קלונימוס (עי' פירוש מסוג זה של ר' קלונימוס ב־Magazin, 1886, עמ' 183). השוה מדרשי שמות פרטיים (דהי"א א ז, מא; ב כו; דהי"ב ח ד). אמנם בחלקם לקוחים ממדרש.

32. דהי"א א יב, ב ט: "דודי השביעי מלא יו"ד מפני כבודו של דוד". דהי"ב יג ב: "והמסרת הואת תקח בידך בשם רבנו אלעזר וכן אמר לי בשם אביו וכן מצאתי בפירוש אביו בכל מקום שהוסיף וי"ו בשם אשה זו משום שבחה כמו עתליה עתליה מולכת..." (השוה "רמזי הפטרות" של ר' אלעזר מוורמייזא, טו ע"א: "ישעיהו, בכמה מקומות כתיב כן מלא ו' שהיו (=שהיה) משובח ומוחזק לנביא וקראוהו כן לכבודו". שם: "וכאן כתיב עזיהו יחזקיהו מלאים לפי שהיו ממשפחת ישעיהו וכתבו כן לכבודו"). דהי"א כא ח — ל"עוזן" — פירוש מדרשי להערה של המסורה. ל"לבב" ו"לב" — דהי"א כח ט, כט ט, יז, יט. עי' עוד דהי"ב ב טז, לג ו.

33. דהי"א יב לח, יט יא: "ביד אבשי. לאבישי שבכל (ד"ו) דברי הימים כתיב אבשי (נוסח ד"ו) וגם אבשי קרי לבד מאלו שנים שיצאו מן הכלל על פי המסרת. ולכן בכל הספר הזה אבשי שכל הספר הזה נכתב בשביל כבודו של דוד... ובכל ספר שמואל אבישי לבד חד... ועל פי המסרת...". דהי"ב יח ח.

נוספים מסוג זה. הפירוש מראה גם על סימנים של תלותו באסכולת הקבלה האשכנזית³⁴, ומפני זה סובר הרד"ק בצדק שהפירוש "בחלקו הגדול דרושי"³⁵.

כשאנו מסכמים את התוצאות שהגענו אליהן עד כאן, אנו מוצאים את הנתונים הבאים: המחבר היה מאשכנז, תלמידו של ר' אלעזר בן משולם ורבו של שלמה בן שמואל מוירצבורג, ה"עורך" של כתב־יד מינכן. נוסף לזה היה אחיין של ר' קלונימוס בן יהודה הבחור. מסתבר שנסע הרבה, שהה זמן מה בצרפת, בנרבונא, מונטייל ואורלינש. הוא נטה לדרש ונמשך אחרי הקבלה האשכנזית.

מחבר זה לפי דעתי, אינו אלא ר' שמואל החסיד בן קלונימוס משפייר, שבילה בנסיעות שבע או תשע שנים³⁶, שהה בנרבונא³⁷, וברמרי³⁸. רבו היה ר' אלעזר בן משולם החזן משפייר³⁹ ודודו היה ר' קלונימוס בן יהודה⁴⁰, שבשמו הוא מביא, כמו הפרשן שלנו, — כלום רק

34. דהיי"ב ד ז: "ושבעה נרותיה כנגד שבעה כוכבים חנכ"ל שצ"ס"; שם כב י': "ותקם ותדבר לשון דבר... ובמלכים אומר שעלידי סם המות הרגתם שהרי כתיב שם (מ"ב יא ב) ותגנוב אותו מתוך בני המלך הממותים וקרינן המומתים ויש אם למקרא ויש אם למסרת המומתים משמע שכבר מתו ואם למסרת הממותים שמתים והולכים עלידי ייסורים לשון הוזה ולא לאלתר וזהו מיתת כישוף וסם המות שלא מתים לאלתר אלא הולכים ומדוכים בתחלואים ושוב מתים דוגמא ממותי תחלואים (ירמ' טז ד) רעב כי גס הם אינם מתים לאלתר".
- השוה "ספר חסידים", דפוס בולגוניה, סי' תיב (השוה שם סי' תרפא דפוס ברלין, 172 — 173): כתב ותדבר את כל זרע הממלכה לבית יהודה (= לפי גירסא המובאת ב"מפתחות" של דפו' בולגוניה) אשה אחת רצתה לקחת בעל ואמר האיש כיון שיש לה רוב בנים איני רוצה לקחתה לקחה האשה ידי בניה החיים ושמה אותם עלידי בניה שמתו וקראום אחרים ומתו..." (השוה שם: ...ראתה כי מת בנה ותקם ותדבר...). פרשנו וספר החסידים משלימים אפוא את זה. השוה עוד דהיי"א כט כ ואילך.
35. בסוף הקדמתו לפירוש דברי הימים: "אלא שמצאתי הנה בנרבונא פירושים בזה הספר לא ידעתי שמות מחבריהם וראיתי כי הולכים דרך הדרש ברוב". ברור, שבין הפירושים האלה נכלל גם פירושנו (עי' צונץ, רש"י, עמ' 345; וייסה, שם, עמ' 236). השוה דהיי"א א יג ("ראיתי לאחד המפרשים") ופירושנו; שם ב כד ("יש אומרים") ופירושנו; שם לה, שם מג, מד (יש מפרשים), נב (יש מפרשים), נה; ד יח, ו כח, ז כא, טו כב; כ ב ("שואלים... י"מ") השוה פירושנו שם; דהיי"ב ה כא ("יש מפרשים"), כד יד. ועוד פירושים הרבה שהובאו בסתם.
36. עי' אפשטיין, "שמואל החסיד" (תדפיס מ"הגורן", ד'), עמ' 10.
37. ראב"ן, מא ע"ב: "אמר לי ר' שמואל בר קלונימוס, כי זקני קציני נרבונא ופרובנציא נוהגין...". השוה אפשטיין, שם עמ' 10 — 11. וכן מה שהביא ראב"ן בדף פ' ע"א ("ושמעתי שבנרבונא נוהגין כן שכל הקוראין...") הוא שמע משמואל החסיד.
38. עי' אפשטיין, שם, עמ' 10 הע' 21.
39. Zur Geschichte, עמ' 72. השוה אפשטיין, שם, עמ' 5, הע' 7. צונץ כבר זיהה את ר' אלעזר בן משולם החזן עם ר' אלעזר שלנו, אבל הוא לא מצא את הראיות הנכונות, כי בהסמכו על דברי התוספות ביומא ט א ייחס את פירושנו למחבר בשם "סעדיה" (כדעת רפופרט, כרם חמד ה', עמ' 238). אבל אחרי הופעתו של הפירוש בהוצ' קירכהיים נתברר, שיחס זה מוטעה (עי' מבואו של קירכהיים, עמ' IV והערה).
40. יחסי תנאים ואמוראים, כ"א פ, III, 2199, 312 גורס (כפי שיצא מן הקטעים המובאים ע"י אפשטיין ב-XXIX, MGWJ, 451, הע' 12, 449 הע' 6 ו-448 הע' 1 ו"שמואל החסיד", עמ' 21): "כל זה העתקתי מכתיבת גלילי ידי רבנא שמואל בן רבנא קלונימוס הזקן וקניא אבי אבא אמי זל"ע ומעט מזער משלי ומשום דודינו רבנא קלונימוס בן רבנא יהודה פ' תנוך תוך ונוך...". פ' (במקום פ" = קיצור של "פירש") יכול להתייחס רק לר' שמואל בן קלונימוס, הנוכח לפני כן, כמוכח גם מן התואר "דודינו", כלומר: דודו של ראש המשפחה, במקום "דדי" הרגיל, למשל שם III, 132b (מונטסשריפט, שם, עמ' 451 הע' 10). השוה "ה"ר יוסף מקרטרש אחי אם אבא מארי נ"ע" בס' "יוסף המקנא" סי' נו (בית תלמוד, ג, 14) עלידי "דדנו ה"ר יוסף מקרטרש" (שם, 44). "דדנינו" איננו אפוא "דדי", אלא "דוד אבי" בצייט השני, ו"דוד סבי" (של ר' יהודה בן קלונימוס, אחיו של שמואל בן קלונימוס) בצייט הראשון. אילן היוחסין שערך אפשטיין מאושר ע"י חיים אור זרוע, תשובות, רכ"א.

במקרה? — פירושים על דרך הנוטריקון⁴¹. ר' שמואל החסיד כתב גם פירושים לתורה, למכילתא, לסיפרא ולמסכתות בתלמוד⁴², פירושים שבהם היו כנראה הרבה ביאורים פשוטים וטבעיים⁴³, בצד ביאורים מדרשיים. פירושו לס' שמואל⁴⁴, שר' אלעזר מוורמייזא אולי השתמש בו⁴⁵, אבד. יש אפוא בחיבור "שבע שמות" לתקן הרשב"א ל"הרשב"ק"; זאת טעות שקל להבינה.

ר' שמואל החסיד שהה ברמרי לפני 1147, כי הוא נפגש שם ברבינו תם⁴⁶ שהשתקע אז בטרוריש, בימי מסע הצלב השני⁴⁷. נסיעותיו בצרפת התקיימו אפוא לפני 1147, ויכול להיות שהיה לו קשר עם ר' יוסף קרא⁴⁸, שהיה כנראה עוד בחיים, וכמו כן עם ר' אליעזר בן יצחק מאורלינש, ר' שלמה ממונטייל, ר' יצחק בן שמואל מנרבונא, וכפי הנראה — גם עם רשב"ם⁴⁹.

השערתנו בנוגע למחבר פירוש דברי הימים מצאה עוד חיזוק מצד אחר. ראינו שמעתיק כתב-יד מינכן, ששמו שלמה בן שמואל מוירצבורג ושכתב ב-1233, היה תלמידו של פרשננו. והרי לר' שמואל החסיד היה באמת תלמיד בשם שלמה: המחבר של ס' "טעמים של חומש"⁵⁰. שלמה זה הוא המעתיק של כתב-יד מינכן, המכיל, מיד אחרי פירוש רש"י לרות, "טעמים (של רות)", שתוכנו, כמו ב"טעמים של חומש", הערות על המסורה בדרך הגמטריה. והנה תחילתו של החיבור: "אלו הן הטעמים... כל הפסוקים שבספר רות מתחילים בוי"ו חוץ מח' פסוקים והם... ואותם שמתחילים בוי"ו הם ע"ז פסוקים וכל הווי"ם בגמט' חס"ב וח' פסוקים שאין התחלתן בוי"ו בגמ' חס"ב, גמט' אלו ואלו תק"ץ סך שנים הם משיצאו ממצרים עד שגלו...". בסוף אנו קוראים: "סליקו הטעמים"⁵¹. ה"טעמים של רות" מתאימים איפוא בדיוק ל"טעמים

41. השוה ביחוד פירושנו להדי"א ב יז: "אבצן אב לכל הצנונים, שהרי אשה בחורה שכבה אצלו ולא נגע בה", עם כ"י א"פ, III, 2199, 310 (הובא ע"י אפשטיין, שם): "והלך התיבות שדרשום רבותינו אחת לשתיים אבצן מבית לחם שהיה אבי צנונים קר וצונן שהיה יצרו קר ולא בא אל רות קודם קדושיה... כל זה העתקתי מכתיבת גלילי ידי רבנא שמואל בן רבנא קלונימוס".

42. אפשטיין שם, עמ' 11 — 13: מונטסשריפט, שם, עמ' 447 — 448.

43. על אופי פירושיו לתלמוד ע"י אפשטיין, מונטסשריפט, שם, עמ' 447; שמואל החסיד, עמ' 7. הציטטים מפירושיו לתורה (אפשטיין, שמואל, עמ' 11 — 12) הם על פי רוב בדרך המדרש, אבל בצד פירושים אלה היו קרוב לוודאי הרבה פירושים אחרים טבעיים יותר, כמו בפירוש דברי הימים, אלא שר' אלעזר הדרשן בגימטריות שלו ור' שלמה ב"טעמים" שלו לא מצאו דבר המתאים לחיבוריהם (ע"י Jüdische Zeitschrift, עמ' 315 בהע').

השוה תוס' סוטה יב א, ור"ש משנן בפירושו לספרא, תזריע, נגעים, ב' ב'.
44. להדי"א יב יח בנוס' ד"ו (ע"י אפטוביצר, שם עמ' 92): "וכבר פירשנו בשמואל".

45. "רמזי הפטרות", יז ע"ב (ע"י להלן הע' 63), כנראה לקוח מפירושו של ר' שמואל לספר זה.

46. ע"י בריל, Jahrbücher, IX עמ' 26; והשוה אפשטיין, שם, עמ' 10 — 11.

47. ב-1147, כשהצלבנים שדדו את כל רכושו, והשאירו לו רק את ספריו (ספר זכורה לר' אפרים מבונא; השוה "ספר הישר" פא ע"ג: "ולא נשאר לי בלתי ספרי וגוית", והשוה גרץ, Geschichte, ח"י, עמ' 179), הוא מישכן את ספריו עם הרהיטים, שנשארו לו ("ספריו ומטלטליו") לשכן על שלשים לירות שהלווהו, ועבר לעיר סבו, לטרוריש עיר המסחר (מרדכי, גיטין, סי' תנה וסי' תמו) והשתקע שם (אור זרוע ח"א סי' תמב, השוה שם סי' קטו, ח"ב סי' תלו, הגהות מימוניות, אישות פ"ט א, תפלה פ"א ג, ציצית פ"א ט, ספר הישר, ד' ברלין סי' כ"ו).

48. כ"י מינכן: וכן אמר לו ר' יוסף בר שמעון. השוה לעיל הע' 5.

49. ע"י גייגר, אוצר נחמד, ח"ד, עמ' 45; מלבד להדי"ב י טו (רשב"ם, הוצ' רוזין, עמ' 71 — 72), ע"י להדי"א כט כא ורשב"ם עמ' 39, שם כה ורשב"ם עמ' 70, א' יג ורשב"ם עמ' 226. [השוה אפשטיין, שמואל החסיד, עמ' 11, הע' 21].

50. על חיבור זה ע"י אפשטיין, מונטסשריפט, 1905, 562 — 567.

51. הובא ע"י ברלינר במונטסשריפט, XII. עמ' 397 ואילך.

של חומש⁵² ומתקבל על הדעת שהם מאותו המחבר. והיות שהמעתיק של כתב־יד מינכן היה תלמידו של ר' שמואל בן קלונימוס משפיר, אפשר להבין שהוא מביא כמה פעמים פירושים ששמע מפי ("שמעתי מפי") ר' יצחק בן אשר הלוי⁵³. לר' יצחק בן אשר הצעיר הזה, שמת על קידוש השם ב־1195, היה קשר עם התלמידים האחרים של ר' שמואל בן קלונימוס⁵⁴. הוא מזכיר עוד בדה"א ט"ז, את ר' אפרים מרגנשבורג, המכונה "יקיר", שהוא מזכירו כקרובו: "וכן קבלתי מר' יקיר נפשי בתוך לבבי אהבתי לדודי וחביבי אהבתי בוער בלבי ושוש ישיש לבי בקרבי על אהבת מורי קרובי..."⁵⁵. וכן — את ר' ברוך בן שמואל ממגנצא (בתוספת: "ושמעתי מפי" או כיוצא בזה)⁵⁶. סביר מאוד שר' שלמה היה בחיים ב־1233 שנת העתקתו של כתב־יד מינכן: תלמיד אחר של ר' שמואל החסיד, ר' דוד בן קלונימוס⁵⁷ היה בחיים ב־1224 (או 1223)⁵⁸, ור' ברוך בן שמואל ממגנצא חתם יחד אתו⁵⁹.

מלבד החכמים שכבר הוזכרו מביא הפירוש שלנו עוד הקליר (דה"ב, כ' א, יא), הפייט (דה"א כה ג; כח ט), מפי מורי (דה"ב יב י), מפי הרב (דה"ב יד י), מפרשים (דה"ב ד כ)⁶⁰, יש מפרשים (דה"א ה לו⁶¹; כ ב; כו כד; דה"ב טז יד פעמיים: יז ב; ז); יש אומרים (דה"א ה

52. עי' דוגמאות ב־Revue, XLIX, 223 — 228 ואפשטיין, שם.
53. שטיינשניידר, Hebr. Bibl., XIV, 130. הוא זהה אפוא בלא ספק (כמו ששיער אפשטיין, שם, עמ' 567) עם ר' שלמה, ששאל שאלה מיצחק בן אשר ("ושאל ה"ר שלמה ז"ל לריב"א בפירוש") בפירוש לתורה — המיוחס לר' אשר — "הדר זקנים" דף ד ע"ב.
54. עי' מונטסשריפט 1895, עמ' 459. השוה "אור זרוע" ח"א, סי' תש"ס, וחיים אור זרוע, תשובות סי' כו.
55. מובא ע"י שטיינשניידר, Hebr. Bibl., XIV, 130. השוה פיוטיו אצל אפשטיין, משה הדרשן, עמ' 33 ואילך. — אליעזר בן נתן קורא גם לר' אפרים "קרובו". עי' אבן העזר סי' צה: "אילו ט' שאלות... שאלני קרובי רבי אפרים" (כך הנוסח הנכון בתוכן העניינים, בגוף המאמר — בטעות: "שלוס"). והשוה שם (דף קלב ע"א): "פירשתי כבר בשאלות ששאלני קרובי רבנו אפרים הבחור" (רמז לשאלה השלישית בסי' צח, דף לא ע"א). הוא מכונה לא רק "הבחור", אלא גם "הגבור" ו"הגדול".
56. Allg. Zeit. d. Jüd., 1838, נספח מס' 13, עמ' 50.
57. אפשטיין, מונטסשריפט, 1895, עמ' 451, הע' 13.
58. ר' יהודה מינץ, תשובות, ר' מאיר מרוטנבורג, תשובות, דפוס פראג.
59. שם. — ר' שלמה שלנו זהה כנראה עם הפייטן ר' שלמה בן שמואל בן יואל (= אקרוסטיכון של הסליחה שלו "ישמענו סלחתי") [השוה פיוטיו בכ"מ, עי' הע' 55] בניגוד לדעתו של צונץ ב־Literaturgeschichte, עמ' 287.
60. "להוציא מלבן של מפרשים".
61. "יש מפרשים... ויש אומרים... ולא זה זה יש בהם רוח חיים...". הסברה המובאת כאן בשם "יש מפרשים" נמצאת בתוס' יומא ט ע"א ד"ה "ולא שמשו" בשם "ריב"א" (= ר' יצחק בן אשר הראשון). קיבל אותה רבנו תם (תוספות ישנים, שם, ספר הישר סי' רעז). דעתו של הפרשן שלנו נזכרת סתם (בלא שם המחבר) ב"תוספות ישנים" שם בפי ר' יצחק הזקן, ראש בעלי התוספות ("מ"ר"): "מיהו יש גורסים שנים עשר וקחשיב מצדוק...". פרשנו כותב: "אלא מצדוק יש לחשוב ושנים עשר כהנים היו מצדוק עד שריה וכן מצינו בויקרא רבא ובספרי...". אגב, ברצוני להעיר, ש"ספר מדויק ירושלמי" (עי' אפטוביצר, שם, עמ' 92. יש לציין, שסי' כה של "הפרדס" אינה תשובה צרפתית אלא היא ממגנצא. היא לקוחה מ"מעשה הגאונים". עי' הערתו ב"המזרח", II, 216) לא היה בלתי ידוע לשמואל החסיד. כ"י מינכן, מס' 59, פירוש לספרא, חיברו תלמיד הישיבה בשפיר, תלמידו של ר' שמואל החסיד, או — נראה לי יותר — תלמידו של ר' מאיר בן קלונימוס משפיר, אחיו של ר' יהודה בן קלונימוס (שטיינשניידר תומך בדעה הראשונה, Jüdische Zeitschrift, X, עמ' 315 ואפשטיין, מונטסשריפט, 1895, עמ' 448 הע' 2) מביא בשם רבו: "וכן מצא מורי הרב בספר זקן שבא מארץ ישראל" (שטיינשניידר, שם, אפשטיין, שם, עמ' 456; שמואל החסיד, עמ' 13). השוה "ספר הבא משיבת ירושלים", (הגהות מיימוניות, ק"ש, פ"א ה"ב וראב"ה סוף סי' לד), וידוע, שיהודי מגנצא באו בכתובים עם חכמי ירושלים. עי' "קבוצת חכמים", עמ' 53; "החוקר", I, עמ' 217, מונטסשריפט XLVII, עמ' 340, ספר היובל לנחום סוקולוב, עמ' 181.

לו; יא כב; יב כד, לג; כז ה; דהי"ב ב ט; ג טז; ט יא; ע"א=ראשי תיבות של "ענין אחר" (דהי"א ב, נה; ח יד; דהי"ב ג ה; ז י פעמיים); שמעתי (דהי"א א מד; דהי"ב ג טו).

הפרשן שלנו ספג את רוחו של רש"י ושל ר' יוסף קרא, עובדה שכבר העיר עליה גייגר⁶²; הוא לא רק משתמש בפירושיהם, אלא גם בלשוניותיהם: פתרון, דוגמא, לשון... נופל על... כאן נופל לשון... שלא תתמה. הוא נזקק לעתים לפירושים מדרשיים של אותיות יתרות או חסרות (עי' לעיל), אולם במקומות אחרים הוא רואה בהן גרסאות מפוקפקות או חסרות עניין (דהי"א ב ו; השוה דהי"ב טז; כב ה); הוא מפרש שמות פרטיים בשיטה המדרשית (עי' לעיל), אבל פוסל שיטה זו בנוגע לשמות אחרים: "אבל שמות אחרים לא נתנו לידרש כי לא על פי נביא נתן להם" (דהי"א א יט). הוא מדגיש את הפירושים לפי הפשט ("לפי פשוטו" דהי"ב ה, א, פעמיים), קובע כללים לברורו של המובן הפשוט של הטקסט (דהי"א כט, יד, כא, כב; דהי"ב א ב, יח; א', ג; ב', יז; י"ח, כו; כ"א, י); הוא מכיר את ההפסקה שעושים השרים והמקוננים (דהי"א טז, לד), והנזן "הנוספת" (דהי"ב יט, ט)⁶³.

הוא השתמש גם בפירושים אחרים, ביניהם כפי הנראה פירושים מדרשיים מאת ר' משולם, אבי רבו (דהי"ב יג, ב), והפירוש האנונימי שהוצא לאור ע"י קירכהיים; בזה הוא השתמש הרבה מאוד ואף העתיק אותו לעתים תכופות מלה במלה⁶⁴; ואפילו את ביקורת המקורות (דהי"א ח', כט), שנראתה כל כך תמוהה בעיני גייגר⁶⁵, קיבל מפירוש זה. (דהי"א ט, א): "ואנשי מזרח אומרין ב' ספרים מצא הסדרן וכתב כאן וכאן"⁶⁶.

וכך העביר הפרשן שלנו את הפרשנות הפשוטה והטבעית של הצרפתים ושל האסכולה המכונה על-שם "ר' סעדיה גאון" לגרמניה; אבל היא לא מצאה שם קרקע פורייה להתפתחותה, ושיטתו של בנו, יהודה החסיד, כבר כמעט כולה מדרשית.

62. אוצר נחמד, ד', עמ' 45.

63. עי' ווייסה, שם, עמ' 237. הר"ש משאנץ בפירושו לספרא (תוריע, נגעים ב' ב') מבחין בשם ר' שמואל החסיד הבחנה דקה בין "שערה" — יחידה (= נימה אחת) ו"שער" — שם כולל (כל השערות), וכך הוא מנמק את ההלכה. השוה פירושו לדהי"א כט יט, דהי"ב ח; הראב"ד לתמיד כז א ד"ה אלו: "וסמך כתב בפתורו הר' שמואל החסיד ע"ה...". ר' אלעזר מוורמייזא ב"רמזי הפטרות" יז ע"ב בשם ר' שמואל החסיד: "וישת עליהם תבל סמך ליה ורגלי חסידיו לומר שעל רגל חסידיו כלומר בזכותם העולם עומד"; אפשטיין, שמואל החסיד, עמ' 12 לבר' א כו, שמות ל כ. ר' שמואל גם התאמץ למצוא ככל האפשר אסמכתא בכתוב להלכה ולאגדה. שיטה זו עברה לבנו ר' יהודה החסיד. עי' תוספות הדר זקנים לשמות כב טז; ר' יעקב מווינה, "פשטים ופירושים", עמ' 10; "פענת רזא" לדב' א ג, כא כג, א. השוה "ספר חסידים", דפוס בולוניא סי' רפת (ד' ברלין, סי' תשנב): "צור תעודה חתום תורה בלמודי תעודה שצריך לחפש אחרי ראיות שיהו מעידות על הדבר (ד"ב: התורה) שכן הוא".

64. השוה פירושו לדהי"א א לה עם הפירוש הוצ' קירכהיים; וכן ב ט, יג, כד, נב, נה (כמו אבן קורייש), ג א, יא (הוצ' קירכהיים ה כד), ד כג, כד (הוצ' קירכהיים ה כד, השוה ה א), ה ד (מבואר בפירוש הוצ' קירכהיים), ו יג, ח א, ו (הוצ' קירכהיים ה ז), יד ("ע"א ועיקר"; הוצ' קירכהיים ה יד, יז), יא ח, טז; דהי"ב ד לג (הוצ' קירכהיים ה ל, המקור הוא נתחומא. תרומה) ועוד. דוגמאות של העתקה מלה במלה: דהי"א ב לה (הוצ' קירכהיים ה לד), ד' י' (הוצ' קירכהיים ה ט: "ואנשי קירואן פ"").

65. אוצר נחמד, עמ' 45 — 46.

66. פרשנו ערבב כנראה "אנשי המזרח" עם הירושלמי (עי' גייגר, שם); וכן לדהי"א ח א (עי' גייגר שם), השוה הוצ' קירכהיים ו' ס"ב.